

ВЪНШНИ И МЕСТНИ ВЛИЯНИЯ ВЪРХУ УСТАШКАТА ИДЕОЛОГИЧЕСКА СИСТЕМА ПРЕЗ 30-ТЕ И ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА 40-ТЕ ГОДИНИ НА ХХв.

Ирина Огнянова

Няма друга тема в хърватската история от тази за усташката идеологическа система, по която да има толкова взаимно противоречиви и изключващи се възгледи. По нея сред хърватските учени няма консенсус, още по-малко - сред чуждестранните. Това, че усташкото движение тръгва по един кървав път на разправа с националните си врагове, прави темата особено спорна за изследователите. Затова са нужни нови задълбочени проучвания, опиращи се на разностранен изворов материал. На историците все още предстои безпристрастно да разкрият характера на усташкото движение и създадения от него режим и държавна организация след 1941 г. Независимата хърватска държава /НХД/ трябва да се разгледа и в широк европейски контекст – не извън времето и пространството, нещо, което понякога си позволяват изследователите. С обвиненията в геноцид; изброяването на концентрационните лагери и изчисляването на техните жертви в НХД не могат да се обяснят причините за тези явления и те да бъдат поставени в контекста на събитията, разтърсили европейския континент в средата на ХХ в. Тук се преплитат местни с европейски влияния, които избухват в една колоритна картина, оценявана по диаметрално противоположен начин от различните по време и националност проучватели.

Самият факт, че хърватите са лишени от собствена държавна организация до началото на Втората световна война, предопределя съществената роля, която национализмът играе в тяхното историческо развитие. Усташкият национализъм е едно от неговите две основни течения в междувоенния период (заедно с този на Хърватската селска партия). От своя страна, той е сърцевината на усташката идеология, която се основава и развива от Анте Павелич и неговите сподвижници в емиграция като отговор на установяването на кралската диктатура в Югославия през януари 1929 г. Когато хърватските сепаратисти поемат властта в новата Независима хърватска държава по време на Втората световна война, те имат реалната възможност да приложат своята програма на

практика. В този момент усташкият национализъм достига своята крайна форма и се превръща в държавна идеология.

Национализмът на усташите има идейните си корени в „чистия“ хърватски национализъм, който е една добре развита идеология още от средата на XIX в., т.е. това е една местна, а не привнесена отвън идея. От друга страна, влияние върху формирането му оказва и национализмът, който след 1918 г. завладява цяла Европа и не е уникално хърватско явление. Разпространението на фашизма и на други десни движения в редица европейски страни се дължи именно на силната им националистическа окраска. Един от основните лозунги, издиган от фашистките движения, е срещу „червената опасност“, която се идентифицира с „войнстващия интернационализъм“. При фашизма национализмът се превръща в доктрина за териториално разширение на вече съществуващата национална държава, т.е. тук се наблюдава една деформация на класическия романтичен национализъм от XIX в.¹.

Фактът, че усташкият национализъм се появява на историческата сцена в „епохата на фашизма“ не дава основание автоматично да му се прикачва етикета „разрушителен“, „деструктивен“ и „агресивен“. До формирането на хърватска национална държава през 1941 г. той носи положителни, градивни и конструктивни характеристики. Неговото основно съдържание е концепцията за постигането на пълна национална независимост и интеграция на етническата хърватска територия в рамките на самостоятелна хърватска държава. Това хърватите могат да постигнат, само ако се отделят от Югославия и създадат своя държава на национален принцип².

В междувоенния период усташкото движение е типично националноосвободително движение, което макар и твърде закъсняло (появява се едва през 30-те години на XX век), по нищо не се отличава от националните движения на останалите европейски и балкански народи от XIX в. Усташката доктрина до Втората световна война е позитивна - тя трябва да обедини нацията около идеята за политическа акция в името на защитата на националните интереси. През 30-те години усташкият национализъм се доближава по-скоро до

---

¹ *Seton-Watson, H.* Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism. London, 1977, p. 449; *Hobsbawm, E.* Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality. Cambridge, 1990, p. 76, p.138, p.143.

² *Behschnitt, W.* O tipologiji nacionalizma u Srba i Hrvata. - *Časopis za suvremenu povijest*, 24 (3), 1992, p. 228.

ранномодерния, класически, прогресивен и либерален национализъм от западноевропейски тип (от XIX в.), отколкото до фашистките му аналози през XX в.

Най-много и най-пряко усташите заимстват от идеологията на Хърватската партия на правото /ХПП/. В правашката идеология от XIX в. се съдържат почти всички основни елементи, които се откриват в крайния хърватски национализъм на XX в. От нея усташите възприемат идеята за историческото и държавно право; антисърбизма; антиюгославизма; схващането, че хърватите са „западен“ и „неславянски“ народ; тезата за националната им изключителност; великохърватската идея; теорията, че мюсюлманите са неразделна част от хърватския народ; католицизма; антисемитизма; идеята за прилагането на средствата на терора и въоръжената борба; и т.н.³.

Основната идея, която свързва усташите с идейните им предходници от XIX в., е тази за създаване на самостоятелна и независима хърватска държава. Заслугата на основателя на ХПП Анте Старчевич усташите виждат в това, че той за първи път пробужда хърватското национално съзнание и организира хърватския народ на борба за освобождение и извоюване на държавна независимост⁴. И ако Старчевич създава теорията (идеологията) на крайния хърватски национализъм, но няма възможност да я осъществи, то Павелич е този, който я прилага на практика един век по-късно⁵.

Безспорно усташите търсят по-дълбока приемственост в развитието на хърватския национализъм. Поради тази причина в усташката идеология се откриват и някои постановки, заимствани от основната политическа сила в Хърватия от междувоенния период - Хърватската селска партия /ХСП/, като тези за културните, религиозните и историческите различия между хървати и сърби, „незаконността“ на акта от 1918 г., необходимостта от отделяне на хървати и сърби в самостоятелни национални държави като единствено решение на конфликта между тях, и др. Усташите обаче изобщо не споменават за югославизма на ХСП, тъй като не го приемат като идеологически постулат. Те представят всички хърватски национални лидери като националисти (включително Йосип

³ *Jelić-Butić, F.* Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945. Zagreb, 1977, p. 143-144; *Korsky, I.* Hrvatski nacionalizam. Clanci i eseji. Zagreb, 1991, p. 92; *Banac, I.* National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics. Ithaca, Cornell University Press, 1984, p. 85-91.

⁴ „Krv je progovorila“... Rasprave i članci o podrijetlu i životu Hrvata islamske vjere. Sarajevo, 1942, p. 93.

⁵ Poglavnik govori. Zagreb, 1941, p.91; *Starčević, A.* Izabrani spisi. Zagreb, 1943, p. 518.

Щросмайер, Франьо Рачки, братя Радич и др.), изопачавайки по този начин историческата истина⁶.

Усташката идеологическа система е разработена най-пълно и системно в „Принципите на усташкото хърватско освободително движение“ /общо 17 на брой/, които Павелич обнародва на 1 юни 1933 г.⁷. От тях от изключителна важност са първите 11 принципа, които на практика представляват националната програма на усташкото движение, докато последните шест са посветени на социалнополитически проблеми.

Създаването на „Принципите“ през 30-те години е пряк отговор на държавната идеология на „югославския интегрализъм“, пропагандирана и прилагана в Югославия от правителството. Усташката програма е отрицание на югославизма и панславизма и на идеята за каквато и да е общност на хърватския народ с другите южнославянски народи. В „Принципите“ Павелич влага идеята за хърватската народностна индивидуалност и самобитност, за националнополитическата диференциация на хърватите (особено от сърбите), което е основна постановка в усташката идеология.

В четвърти и пети принцип е прокаран възгледът, че всички хърватски исторически и етнически територии образуват едно „единствено хърватско Отечество“ и никоя външна сила не може да претендира за тях. Това е пряк отговор на великосръбските претенции към някои хърватски покрайнини - най-вече Босна и Херцеговина.

Важни са и принципите осми-единадесети, в които се утвърждава правото на хърватския народ на своя самостоятелна и независима държава, която да обхване цялата негова народностна и историческа територия (на базата на правото на народите на самоопределение и на хърватското историческо и държавно право). Хърватските националисти отричат всяка идея за влизането на Хърватия в нови наднационални

⁶ Poglavnik Saboru i narodu. Govor na saborskoj sjednici, 28.II.1942, Zagreb, 1942, p.19-27; Spomen-knjiga prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske 10.IV.1941 - 10.IV.1942. Zagreb, 1942, p. 15.

⁷В Хърватия Павелич публикува „Принципите“, когато се завръща в Загреб на 16 април 1941 г. След това те са препечатвани многократно в различни усташки периодични издания. Официалното издаване на „Принципите“ като отделна брошура се прави през 1942 г. от Даниел Црлиен (Hrvatski narod, br.1, 16.V.1941; br.121, 15.VI.1941); *Crljen, D.* Načela hrvatskog ustaškog pokreta. Zagreb, 1942; *Bzik, M.* Ustaška borba. Od prvih dana ustaškog rada do poglavnikova odlaska u emigracije. Počeci i bit Ustaškoga pokreta. Zagreb, 1942, p. 40; *Načela hrvatskog ustaškog pokreta*, knj.1, 1944.

държавни образования в региона. Също така те утвърждават тезата за правото на хърватския народ на суверенна власт в собствената му държава. В единадесетия принцип, обаче, това право е изведено до крайност, като участието в управлението на държавата се резервира единствено и само за хърватския народ, а от него се лишават другите етноси, които населяват държавата, т.е. те се лишават от политически права. Тук вече се прокрадва етническият национализъм на усташите.⁸

Последните шест принципа са своеобразна социална програма на усташката организация. Те се базират както на традиционните възгледи на хърватския народ за семейния и религиозния живот, така и на представата за просперитета на „селската му икономика“ чрез кооперативния начин на производство. Тези идеи са заимствани пряко от социалната и икономическата програма на ХСП и се различават твърде много от западноевропейските.

И така, усташките „Принципи“ се основават на учението на Старчевич в национално-политическата област, а в социалноикономическата си част доразвиват програмата на ХСП. В същността си те остават непроменени и след 1941 г. и се прилагат като „основен закон“. Те са нормативната база на усташкото движение и представляват един вид негова „конституция“⁹.

След Марсилския атентат от 1934 г., когато под натиска на европейските правителства усташката терористична дейност замира, хърватските националисти активизират разработката в идеологически план на своята национална стратегия и тактика. В емиграция те се заемат с издаването на огромно количество пропагандна литература - статии, книги, памфлети и др., чиито автори са лидери на движението /и негови основни идеолози/, като Анте Павелич, Младен Лоркович, Миле Будак, Иван Оршанич, Андрия Артукович, Славко Кватерник, Мирко Пук, Марко Дошен, Мийо Бзик, Иван Перич, Иво Булат, Даниел Црлиен, Иво Богдан, Крунослав Драганович и др.¹⁰.

⁸ *Hefer, S.* Croatian Struggle for Freedom and Statehood. Buenos Aires, 1959, p. 112.

⁹ *Crljen, D.* Načela hrvatskog ustaškog pokreta. Zagreb, 1942, p. 3.

Bzik, M. Ustaška borba. Od prvih dana ustaškog rada do poglavnikova odlaska u emigracije. Počeci i bit Ustaškoga pokreta. Zagreb, 1942, p. 18.

¹⁰ ЦДА: ф.176, оп.8, а.е.1250, л.54; оп.20, а.е.363, л.18; *Pavelić, A.* Putem hrvatskog državnog prava. Članci, govori, izjave 1918-1929. Buenos Aires, Madrid, 1977, p. 575, 585; *Jelić-Butić, F.* Ustaški pokret i hrvatsko nacionalno pitanje. - Jugoslavenski istorijski časopis, 4, 1969, p. 187, p. 189.

След създаването на независимата хърватска държава през април 1941 г. национализмът на усташите не само не отслабва, а се разгаря до крайност съвсем целенасочено - чрез целия наличен пропаганден апарат, и се проявява в една крайна и агресивна форма. Това е изключително емоционален, неконтролируем национализъм с напълно деструктивен характер, който обаче се превръща в държавна идеология и политика.

От една страна, това се дължи на факта, че със самото създаване на НХД хърватският национален проблем не е цялостно решен. Хърватите се освобождават от сръбска зависимост, но трябва да съградят своята държава (един бавен и труден процес във военни условия), да я опазят в хода на войната (при положение, че към нея има много чужди апетити) и да я разширят след края на световния военен конфликт, така че тя да обхване цялата хърватска етническа и историческа територия.

След 1941 г. усташите се чувстват „призвани“ да защитят свободата и независимостта на своята вече създадена, но постоянно заплашвана от външни и вътрешни врагове държава, да я „прочистят“ от националните малцинства и да я превърнат в еднонационална и хомогенна страна. Огромното етническо разнообразие на хърватските земи, обаче, създава проблеми на новата власт с постоянната опасност, която крие от сепаратизъм и отцепване. Така, когато вече са на власт, усташите възприемат редица черти на т.нар. „ксенофобски“ и „империалистически“ национализъм на ХХ в., който се стреми да „прочисти“ държавата от нежелателните чужди елементи и да я разшири (да ѝ осигури ново „жизнено пространство“) за сметка на други нации¹¹. При това усташите се стремят към изграждане на държава, която да обединява в своите граници цялата хърватска етническа общност. Тази великодържавна идея води до остра конфронтация с околните народи (най-вече сръбския).

От друга страна, усташите нямат широка масова подкрепа в страната. Те установяват един чисто авторитарен режим и добре разбират, че той може да се съхрани единствено със силата на оръжието и създаването на масова страхова психоза в обществото. Усташите са наясно, че могат да се задържат на власт, само ако канализират недоволството на хърватския народ в посока към ликвидиране на неговите „външни

---

¹¹ *Perić, I. Suvremeni hrvatski nacionalizam. Zagreb, 1976, p. 179-182.*

врагове“, каквите се виждат в лицето на сърбите (четници или партизани). Затова те посвещават голяма част от политическата си енергия в пропагандиране на краен хърватски национализъм.

Политическата, икономическата и социалната изостаналост на хърватските земи в средата на ХХ в. придава особена специфичност на феномена национализъм. Тук той не е продукт на модернизацията на обществото, а е идеологическо и политическо явление, плод на интелектуалните умозаклучения на управляващата усташка върхушка. Национализмът се възпламенява от политическите лидери, които го използват като оръжие в борбата си за власт. Влиянието на тяхната националистическа пропаганда (прохърватска, антисръбска) има огромно влияние върху целия хърватски народ.

След 10 април 1941 г. се създават всички благоприятни предпоставки за широка пропаганда на хърватската национална програма. Усташите превземат редакциите на различните вестници и списания. Новият печат се поставя под изключителния контрол на държавната власт. В редакциите на вестниците се назначават или членове на усташкото движение, или негови симпатизанти. Допуска се публикуването на материали само на автори-усташа или симпатизиращи на движението журналисти и публицисти, като Иван и Анте Оршанич, Иво Богдан, Керубин Шегвич, Матийа Ковачич, Даниел Црлиен, Иво Губерина, Мийо Бзик, Миле Будак, Винко Николич и др.¹². Твърде важни от гледна точка на пропагандата на усташката идеология са основният печатен орган на усташкото движение в. „Хърватски народ“ и вестниците „Усташа“, „Нова Хърватска“, „Независима държава Хърватска“, „Нойе Орднунг“, „Независност“, „Хърватска стража“. В НХД излизат и някои списания, които са силно идеологизирани и политизирани - като „Хърватска ревия“, „Спремност“, „Хърватска смотра“ и др. Особено важни за пропагандиране на усташката идеология са трудовете на Анте Павелич. Неговите речи и статии до 1929 г. са публикувани в книгата „Пътят на хърватското държавно право“, а тези след 1929 г. се издават под формата на самостоятелни памфлети, брошури и книги. Широко се разпространяват и трудовете на останалите усташки идеолози, като Мийо Бзик, Миле Будак, Иван Оршанич, Иво Богдан и редица други.

¹² ЦДА, ф.176, оп.20, а.е.363, л.1; Spomen-knjiga prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske 10.IV.1941 - 10.IV.1942. Zagreb, 1942, p. 370.; *Jelić-Butić, F.* Zagreb i ustaška „Nezavisna država Hrvatska“ - In: Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji. Zagreb, 1971, p. 215.

През военните години лидерите на усташкото движение се заемат със задачата теоретично да разработят проблема за нацията и национализма както в общ аспект, така и в конкретно-хърватски. Усташките идеолози добре разбират, че за да защитят териториалните граници на НХД след 1941 г., е нужно да докажат, че в тях живее хърватско население. Това не е лека задача, като се има предвид смесения в етническо отношение регион на Босна и Херцеговина. Хърватските националисти разбират нацията като етнос, а националната идентичност - като етническа идентичност в НХД. Според усташките постановки, хърватската нация се състои от хървати-католици и хървати-мюсюлмани¹³. Оттук произтича ксенофобията и агресивността на усташкия национализъм спрямо сърбите и останалите национални малцинства в НХД.

Националната картина в НХД е различна от тази в държавите от Оста - докато Германия и Италия са етнически хомогенни общества и при тях е лесно да се мобилизира нацията за изпълнението на едни или други задачи, на Балканите - при голямата етническа разнородност на региона, това е трудно осъществимо. Тук нацията живее съвместно с „други, чужди“ нации, които, според усташките схващания, ѝ пречат „да се развива“ и „да разширява жизненото си пространство“. Затова усташите насочват цялата си политическа енергия към настройване на своя етнос в борба срещу останалите етноси в рамките на общата държава. Така, вместо да търсят „жизнено пространство“ извън границите на НХД, хърватските националисти го правят вътре в Хърватия. Като краен резултат те превръщат в постоянно полесражение собствените си земи.

Усташите изхождат от презумпцията, че национализмът се появява като средство за отбрана и защита на Отечеството и народа при заплаха от страна на техни неприятели. С факта, че от XII в. насетне хърватите постоянно са изправени пред външна заплаха и натиск, усташите обясняват голямата и важна роля, която национализмът играе в техния народностен живот. Според тях при всеки опит за посегателство върху хърватския народ се засилва национализмът му като негова естествена защитна реакция. С обявяването на диктатурата на крал Александър през 1929 г. усташите обясняват появата на тяхната организация зад граница, а четническият и комунистическият терор в НХД, според тях, са непосредствената причина за разпалването на новия, усташки държавен национализъм¹⁴.

¹³ Hrvatska smotra: br.4, 1939, 170; br.11, 1939, p.555, p.564.

¹⁴ Nedelja: br.28, 14.VII.1940; Hrvatska smotra: br.3-4, 1942, p.165, p.167; br. 6-10, 1944, p.285, p.291.

Усташите обявяват, че хърватският национализъм спада към типа „прогресивен“ „държавностроителен“ и „съхранителен“, че е позитивно явление в обществения живот на хърватите и, следователно, трябва да се подхранва, насърчава и пропагандира¹⁵. Според тях той не е претърпял онази деформация, която се забелязва при сръбския национализъм, изродил се вече в шовинизъм. В пропагандата си усташите подчертават, че сърбите постоянно заплашват хърватския „жизнен простор“ и самото съществуване на хърватската нация. По този начин те оправдават антисръбските си погроми през 1941-1945 г.¹⁶. Национализмът, обаче, макар и основен, е само един от компонентите на усташката идеология. При наличието на сходни на усташката формация движения, партии и организации на Балканите и в Европа през 30-те и 40-те години на миналия век, съвсем естествено възниква въпросът доколко усташката идеология е оригинално явление и доколко използва чужди заемки и влияния при своята поява и развитие. По думите на самия Павелич, хърватската държава трябва да бъде уредена на основите на „традицията на хърватския народ“ и „най-модерните принципи“, които се налагат от Германия и Италия в Европа¹⁷. Това означава, че при формулирането на своята идеология усташите, от една страна, се придържат към традициите на хърватския национализъм, които се възплъщават в идеите за свобода и независимост, а от друга страна, използват идеологически заемки от немския националсоциализъм и италианския фашизъм. Усташите добре разбират, че трябва да се създаде връзка между тези две линии - вътрешна (оригинална, хърватска) и външна (заимствана - германска и италианска), която да се отрази не само в усташката идеология, но и в политическата практика на НХД¹⁸.

През първата половина на 30-те години по-голямо влияние има фашистката идеология, но това има своето геополитическо обяснение¹⁹. За първи път някои националсоциалистически идеи (като антисемитизъм, антикомунизъм и др.) започват да се вмъкват в усташката пропаганда след Марсилския атентат от 1934 г., когато Анте Павелич се опитва да привлече вниманието на Германия и да осигури нейната поддръжка за своето

¹⁵ Hrvatska smotra: br.5, 1938, p.225; Nedelja: br.28, 14.VII.1940.

¹⁶ NDH: br.20, 25.IX.1941; HN: br.702, 8.IV.1943.

¹⁷ Matković, H. Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Zagreb, 1994, p.154.

¹⁸ Rothschild, J. East Central Europe Between the Two World Wars (vol.IX of series “A History of East Central Europe”). 7th edn., 1992, p. 245.

¹⁹ Payne, S. Nezavisna Država Hrvatska u usporednoj perspektivi. - In: Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945. Zbornik radova (ur. Sabrina Ramet). Zagreb, 2009, p. 22.

движение. Той лично написва няколко политически памфлета и меморандуми, с които се опитва да ангажира немските политически кръгове с решаването на хърватския въпрос. Особено важен е меморандумът му „Хърватският въпрос“ (1936 г.) до германското Външно министерство²⁰. В него Павелич поставя решението на хърватския национален въпрос в рамките на немската ревизионистична политика по отношение на Версайска Европа. Поглавникът /лидерът на усташката организация/ поставя началото на „расовата теория“, декларирайки, че хърватите са „културно супериорни“ и „расово различни“ от сърбите. Той отива и по-далеч, като прокарва открити антиславянски нотки в своя меморандум, като теорията за готския произход на хърватите. Павелич се опитва да убеди немските политически кръгове в необходимостта от създаване на самостоятелна хърватска държава, която би била надежна опора на „новия европейски ред“ на Балканите. В тази връзка той изтъква идеологическата близост на усташкото движение с националсоциализма и говори за общността на германско-хърватските интереси²¹.

Самите усташки често афишират принадлежността си към „новия ред“ в Европа и изразяват симпатиите си към корпоративната тоталитарна държава, основана на „естествените“ организации на обществото, като семейството, общината, религията и т.н. Подобни идеи могат да се открият още през 30-те години в усташкия печат. В него се срещат редица заглавия, като: „Расовата теория на националсоциалистическото движение“, „Философия на фашизма“, „Вливането на хърватските националсоциалисти в усташкото движение“ и др., които свидетелстват за влиянието на новите европейски идейни течения /фашизма и националсоциализма/ върху усташката организация²².

Под тяхно влияние хърватските националисти придават крайно агресивен и деструктивен характер на своята национална програма, а в пропагандата си използват широко фашисткия речник и терминология. В крайна сметка усташкият феномен е конкретно-исторически продукт на междувоенния период. Надигането на фашистката вълна в Европа и нарастването на политическия радикализъм на Стария континент не могат

²⁰ *Pavelić, A. Die Kroatische Frage. Berlin, 1936.*

²¹ *Trifković, S. Yugoslavia in Crisis: Europe and the Croat Question, 1939-1941. - European Historical Quarterly, vol.23, 4, 1993, 529-561.*

²² *Hrvatska smotra: 1934, br.3, 89); (HN, br.7, 17.III.1939; br.46-47, 25.XII.1939; br.56a, 1.III.1940; br.149, 2nd edn., 13.VII.1941.*

да не дадат своето отражение и върху политическата мисъл в Хърватия²³. Макар че постоянно декларират, че заимстват правашеството в „чист“ вид, усташите привнасят в него доста чужди идеи. В усташката интерпретация правашката идеология претърпява съществени промени и губи либералния си характер. Много от идеите на А. Старчевич се преиначават, изкривяват и вулгаризират и се интерпретират по съвсем друг начин в усташката пропагандна литература. Всъщност усташите доразвиват идеологията на чистия хърватски национализъм, като я нагаждат към условията на междувоенния период²⁴.

От фашизма и националсоциализма усташите заимстват такива постановки, като: антидемократизъм и антипарламентаризъм (презрение към „еврейската либерална демокрация“ и утвърждаване на диктаторски методи на управление); шовинизъм; ксенофобия; национална мегаломания; идеята за етническото прочистване; антисемитизъм, расизъм; култ към движението, водача (Поглавника) и държавата; култ към терора и насилието като главно средство за разправа с „враговете на държавата“; антикомунизъм; религиозна нетолерантност и други.

Днес няма сериозен учен, който да отрича близостта на усташката идеология с фашизма и нацизма. Тази близост се констатира особено в периода на Втората световна война. Тогава усташкото движение постига пълно надмощие в управлението на държавата и тотално подчиняване на държавния апарат, което е базисна характеристика на политическата система на фашизма и твърде много наподобява сливането на партия и държава, характерно за Германия и Италия. При това и в НХД масовият терор се прилага не само срещу „враговете на държавата“, но и срещу широки слоеве на обществото, което е друга основна характеристика на фашизма. В някои случаи в усташката идеология се откриват заемки от фашизма (като идеализирането на държавата и корпоративната ѝ структура), а в други - от националсоциализма (като концепцията за „Велика Хърватия“, идеята за „чистотата на хърватската раса“ и антисемитизма).

Подобни влияния обаче са напълно естествени, като се има предвид, че фашизмът и националсоциализмът са широко разпространени идеологии в Европа в междувоенния

---

²³ *Trifković, S.* Yugoslavia in Crisis: Europe and the Croat Question, 1939-1941. - *European Historical Quarterly*, vol.23, 4, 1993, p. 532.

²⁴ *Jelić-Butić, F.* Ustaše u drugom svjetskom ratu. - In: *Fašizam i neofašizam*. Zagreb, 1976, p. 234; *Trifković, S.* The First Yugoslavia and Origins of Croatian Separatism. - *East European Quarterly*, vol. 26, 3, 1992, p. 347; *Rezun, M.* Europe and War in the Balkans. Toward a New Yugoslav Identity. Westport, 1995, p. 60.

период. Те се оказват привлекателни за много крайни националисти в Централна и Източна Европа, включително и в Хърватия. Не трябва също да се забравя, че центърът на усташката организация през 30-те години се намира в Италия, което обяснява и влиянието на фашизма върху формирането на усташката идеология. Хърватското националистическо движение е изцяло зависимо от държавите, които защитават идеята за ревизия на Версайските мирни договори (а по този начин и промяната на държавната структура на Югославия) - Италия, Германия, Унгария и Австрия. Те щедро подкрепят хърватските сепаратисти, превръщайки ги в средство за оказване на натиск върху югославското правителство, а в перспектива - и за разрушаване на Югославия.

На базата на възприемането и прилагането на някои фашистки и националсоциалистически идеи, на политическата практика в НХД и външнополитическото обвързване на страната с Германия и Италия десетилетия наред след края на Втората световна война, усташкото движение е квалифицирано като „фашистко“ от голяма част от изследователите на тази проблематика. За мнозина от тях то е „хърватска фашистка организация“, „чистокръвна манифестация на фашизма“, „местен фашизъм“ в региона на Източна Европа и т.н.²⁵. Логиката на тази група автори е следната: търсейки външна помощ за разпадането на Югославия в лицето на фашистките сили - Италия и Германия, усташите се ориентират към фашизма като идеология, и изразяват готовност бъдещата хърватска държава да се присъедини към „новия ред“ в Европа. Тези изследователи приемат, че усташкото движение идеологически е

---

²⁵ В докторската си дисертация в университета в Саутхемптън (Англия) със заглавие: „Усташкото движение и европейската политика, 1929-1945“ Срдян Трифкович прави следната типична характеристика на това движение: „Пълнокръвна манифестация на фашизма в Югославия, макар че е трудно да му се сложи ясен фашистки етикет в самото начало. Неговата еволюция обаче, особено крайната изява, го поставя твърдо в групата на политическия феномен в Централна и Източна Европа, познат под името „местен фашизъм“ (*Trifkovic, S. The Ustaša Movement and European Politics, 1929-1945. Ph.D. Thesis, University of Southampton, 1990, p. 26, p. 404*). Според мнението на един от най-известните историци в САЩ от хърватски произход Иво Банац усташката организация преживява сериозна еволюция. Тя възниква като националистическа организация с характеристики, които са типични за балканската въстаническа традиция, но в края на 30-те години прераства в „типична фашистка организация, която носи всички белези на средиземноморския фашизъм“. Според автора в идеологията ѝ има и заемки от „католическия клеро-фашизъм от испански тип“ (*Banac, I. Nationalism in Southeastern Europe. - In: Nationalism and Nationalities in the New Europe (ed. by Charles Kupchan), Cornell University Press, Ithaca and London, 1995, p. 116*).

инспирирано отвън и че усташкият режим от 1941-1945 г. копира фашистката и нацистката политически системи. Мнозина от тези автори не се позовават на изворови материали, а правят анализ на историографската база, която, за съжаление, десетилетия наред е формирана идеологически и ненаучно (Това се отнася особено да чуждите и невладеещи хърватски език изследователи²⁶.

През последните години /особено от края на 90-те години на ХХ в./ обаче се работи сериозно по въпросите за фашизма²⁷. Днес много съвременни историци приемат, че след 1922 г., когато Мусолини идва на власт, навсякъде из Европа /та дори в Америка и Азия/, възникват крайно десни движения, които външно наподобяват италианския фашизъм, но се отличават от него със свои специфични черти. За много от тези движения вече не се употребяват определения като „фашистки“, а се заменят от такива като „крайно десни“ или „националистически“, а режимите, които те установяват, са квалифицирани като „десни“, „диктаторски“, „авторитарни“ и т.н.²⁸.

През 20-те и 30-те години на ХХ в. в Източна Европа също се появяват много политически групи, които предлагат такова решение на проблема за властта, което наподобява германския и италианския модел. Но национализмът е не само компонент на тяхната идеология, а нейна същност. В региона, характеризиращ се с малки и разпокъсани

---

²⁶ *Avakumović, I.* The Yugoslav Fascist Movements - In: Sugar, Peter. Native Fascism in the Successor States 1918-1945. Santa Barbara, 1971, p. 137-140; *Djordjevic, D.* Fascism in Yugoslavia, 1918-1945. - In: Sugar, Peter. Native Fascism in the Successor States, 1918-1945. Santa Barbara, 1971, p. 126, 130-132; *Laquer, W.* Fascism. A Reader's Guide. Analyses, Interpretation, Bibliography. Berkeley, Los Angeles, University of California Press, 1978, p. 13; *Trifković, S.* The First Yugoslavia and Origins of Croatian Separatism. - East European Quarterly, vol. 26, 3, 1992, p. 362; *Rusinow, D.* The Yugoslav Peoples. - In: East European Nationalism in the XXth Century (ed. by Peter Sugar), American University Press, 1995, p. 377; *Payne, S.* A History of Fascism: 1914-1945. Madison, University of Wisconsin Press, 1995, p. 405-411; *Payne, S.* Nezavisna Država Hrvatska u usporednoj perspektivi. - In: Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945. Zbornik radova (ur. Sabrina Ramet). Zagreb, 2009; *Ramet, S.* The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918-2005. Indiana University Press & The Wilson Center Press, 2006, p. 113-162.

²⁷ Консенсус по проблемите му, обаче, и до днес не е постигнат.

²⁸ Става дума за такива режими, като тези на Салазар в Португалия, на ген. Франко в Испания, на ген. Метаксас в Гърция, на маршал Антонеску в Румъния, на маршал Пилсудски в Полша и други (*Nolte, E.* Three Faces of Fascism. Action Francaise. Italian Fascism. National Socialism. New York, 1966, p. 455); (*Trifković, S.* The First Yugoslavia and Origins of Croatian Separatism. - East European Quarterly, vol. 26, 3, 1992, p. 363-364).

нации, размесени с различни национални малцинства, крайно шовинистичните идеологии намират плодородна почва за развитие. На Балканите също се появяват много партии с дясно-консервативна или националистическа ориентация, които не изповядват фашистката идеология, но използват някои от фашистките методи (главно терора) в своята политическа и национална борба²⁹.

Едни от първите историци, които не класифицират усташката организация като фашистка, а като националистическа, са немските автори Л. Хори и М. Брозат, които я квалифицират като „полуфашистка“³⁰, или както през 90-те години я нарича Роджер Грифин - „протофашистка“³¹. Същата идея споделя и утвърденият изследовател на европейските фашистки движения Ернст Нолте. Още през 1966 г. той посочва, че в усташката идеология могат да се открият някои фашистки идеи, но те са привнесени отвън (главно от Италия и Германия), а не са продукт на местно идеологическо развитие. По мнението на Нолте, те не дават основание да се смята, че организацията като цяло е фашистка по характер³². Подобни мнения изразяват и други западни автори от края на 60-те години насетне, като Х. Сетън-Уотсън, С. Павлович, С. Гази, Й. Томашевич, Л. Кохен, Д. Садкович, А. Джилас и др.

През същия период се появяват и първите съмнения сред хърватските историци във фашисткия характер на усташкото движение. След като десетилетия наред учените в Югославия, като се позовават на „Принципите“ от 1933 г., обвиняват усташите във фашистки заемки и влияния, „откривайки“ в усташката програма краен шовинизъм, расизъм и т.н., Фикрета Йелич-Бутич първа интерпретира този документ по нов и доста по-обективен начин³³. След нея и редица други хърватски историци утвърждават идеята, че в националополитически смисъл усташките „Принципи“ се градят върху идеологията на А.

²⁹ *Fischer-Galati, S.* Eastern Europe and the Cold War. Perceptions and Perspectives. Boulder, Columbia University Press, 1994, p. 75; *Djordjevic, D.* Fascism in Yugoslavia, 1918-1945. - In: *Sugar, Peter.* Native Fascism in the Successor States, 1918-1945. Santa Barbara, 1971, p. 126, p. 130.

³⁰ *Hory, L. M. Broszat.* Der kroatische Ustascha Staat 1941-1945. Stuttgart, 1964. : Цит. по *Laquer, W.* Fascism. A Reader's Guide. Analyses, Interpretation, Bibliography. Berkeley, Los Angeles, University of California Press, 1978, p. 248.

³¹ *Griffin, R.* The Nature of Fascism. London, 1993, p. 120.

³² *Nolte, E.* Three Faces of Fascism. Action Francaise. Italian Fascism. National Socialism. New York, 1966, p. 12-14, p. 461.

³³ *Jelić-Butić, F.* Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945. Zagreb, 1977, p. 23, p.186.

Старчевич и в тях не могат да се открият чужди заемки и влияния. Те обръщат внимание на факта, че усташката програма датира от 1933 г., т.е. тя е съставена по време, когато фашизмът и нацизмът все още не влияят силно върху националистическите движения в Европа. Духът на „Принципите“ за тези автори е по-скоро реминисценция на идеологията на нелегалните националистически организации на Балканите от началото на 20 в., отколкото на европейските политически движения от 30-те години на века³⁴.

Симпатизиращите на усташкото движение хърватски автори-емигранти (най-често бивши усташки) още по-категорично отхвърлят обвиненията, че то е фашистко или нацистко движение. В него те виждат борба за създаване на самостоятелна и независима хърватска държава и в такъв смисъл смятат, че то няма нищо общо с тоталитарните идеологии на фашизма и нацизма. За хърватските националисти няма съмнение, че усташката идеология има своите идейни корени в чистия хърватски национализъм на XIX век. Според тях усташите не могат да бъдат обявени за нацисти или фашисти, само защото са вкарали страната си в един военен лагер с Германия и Италия. Посочените автори твърдят, че няма никакви доказателства за това, че държавите от Оста подкрепят усташкия режим поради някакво идеологическо сходство. За тях НХД „не е нацифашистко творение“, а е образувана по волята на хърватския народ и в резултат на неговата борба³⁵.

Всички тези автори доказват, че е погрешно да се търсят само „имитационните елементи“ в усташката идеология, защото една такава фундаментална идея в нея като национализма има своите дълбоки корени в страната. С други думи, усташеството съчетава в себе си характеристики на фашизма като европейско явление с някои специфични хърватски елементи³⁶. Поради различните си идейни източници усташката идеология е

³⁴ *Matković, H. Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Zagreb, 1994, p. 168.*

³⁵ *Rojnica, I. Susreti i doživljaji. Razdoblje od 1938 do 1975 u mojim sjećanjima. Vol.1 (1938-1945). Zagreb, 1994, p. 259-261; Katalinic, K. Rađanje države: NDH, Tito, "hrvatsko proljeće" i 1991. Zagreb, 1994, p. 8, p. 9, p.54; Korsky, I. Hrvatski nacionalizam. Clanci i eseji. Zagreb, 1991, p. 118-122; Begić, M. Ustaški pokret 1929-1941. Pregled njegove povijesti. Buenos Aires, 1986, p.78, p.265-269.*

³⁶ Както отбелязва Иво Голдщайн, усташкото движение заимства доктрините на нацизма и фашизма, но ги „нагажда към специфичните условия в Хърватия“. (Цит. по *Feldman, M. Zaključak: genocid između političke religije i religijske politike. – In: Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945. Zbornik radova (ur. Sabrina Ramet. Zagreb, 2009, p. 222).*

твърде еkleктична и противоречива. В нея могат да се открият както елементи от традиционния хърватски национализъм на Анте Старчевич, заемки от програмата на ХСП, така и идейни положения от немския националсоциализъм и италианския фашизъм. Това придава уникален характер на усташката идеология и я отличава от западноевропейските ѝ аналози.

Може да се приеме, че въпреки своето значително доближаване до нацизма и фашизма, през 1941-1945 г. усташкото движение запазва чертите си на крайно националистическо движение, чиято главна цел е да се разреши хърватският национален въпрос - да се разруши Югославия с чужда помощ, да се освободят хърватските земи от сръбска доминация и да се обединят в границите на една национална държава³⁷.

И след 10 април 1941 г. усташката идеология си остава националистическа по характер и ако в нея се откриват фашистки или нацистки примеси, то те са твърде незначителни и не променят общия ѝ облик. Разбира се, такива примеси има, тъй като НХД дължи създаването и съществуването си на помощта на военните си съюзници, попада във външнополитическия лагер на Оста, а и територията ѝ е окупирана от немски и италиански военни части. При тези условия не може да се очаква, че усташките концепции ще останат незасегнати от влиянието на новите тоталитарни идеологии, които се разпространяват през военния период. Важното в случая обаче е, че усташите не стигат до крайности и запазват националистическия характер на своята идеология. В нея продължават да доминират традиционните хърватски идейни елементи. Основополагаща сред тях е идеята за независима хърватска държава, която е типично национална идея. Национализмът е не само компонент на усташката идеологическа система, а нейна същност. Освен това усташката национална програма е почти буквално копирана от тази на Хърватската партия на правото и на франковците³⁸ от средата на XIX и началото на XX в. Преобладаващите в нея антисърбизъм, антиюгославизъм, силен католицизъм и промюсюлмански настроения са в подкрепа на твърдението, че тя има крайнонационалистически, а не фашистки характер.

---

³⁷ *Krizman, B. Ante Pavelić i ustaše. Zagreb, 1986, p. 90.*

³⁸ Чистата партия на правото на Йосип Франк се образува в края на XIX в. при отцепване от Хърватската партия на правото на Старчевич.

Именно антисърбизмът като сърцевина на усташката идеологическа система ѝ придава специфичен облик и уникалност и по неоспорим начин доказва крайно-националистическия характер на усташката организация. Най-съществената разлика с предвоенния период е, че сега антисърбизмът е насочен срещу местните (пречанските) сърби, а не толкова срещу Сърбия като държава (която през този период е окупирана от немците). Усташите се възползват от военната ситуация и от ширещите се из цяла Европа краен шовинизъм, национална и расова нетърпимост, произвол и масов терор (провеждан вече на държавно равнище), за да ги адаптират на местна почва и ги трансформират и канализират в желаната от тях антисърбска насока³⁹. При това повечето усташки идейни постановки, които се обявяват за „заимствани“ от националсоциализма и фашизма (като национална мегаломания, шовинизъм, ксенофобия, антисемитизъм, расизъм, етническо прочистване и т.н.), всъщност не са чужди и на „чистия хърватски национализъм“ от средата на XIX в. и не биха могли да бъдат квалифицирани само като „фашистки“.

При теоретичните си построения усташите правят сравнения между техния и сръбския национализъм, а не с фашизма или нацизма. Нито преди, нито след 1941 г. хърватските националисти не се ангажират с пряка пропаганда на фашизма и националсоциализма, защото залегналият в тях национализъм е напълно несъвместим с хърватския. Така например, италианският фашизъм съдържа идеята за възраждането на някогашната Римска империя, а това е един вид империализъм, насочен директно против хърватските национални интереси. Нацизмът пък носи в себе си идеята за „Велика Германия“, която също търси излаз на Адриатика, а славянските народи обявява за „нисши раси“. Така че фашизмът и нацизмът не могат да намерят подкрепа нито сред хърватските политически среди, нито сред населението и затова не се пропагандират активно в Хърватия⁴⁰.

Самите усташаи открито отхвърлят обвиненията, които най-често идват от сърбите или комунистическите среди по време на войната, че при изграждането на своите идеологически постулати заимстват от фашизма и нацизма. Те заявяват, че както комунизмът е „една специфична руска проява“, така и националсоциализмът и фашизмът

³⁹ *Trifkovic, S.* The Ustaša Movement and European Politics, 1929-1945. Ph.D. Thesis, University of Southampton, 1990, p. 405; *Matković, H.* Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Zagreb, 1994, p. 121.

⁴⁰ *Begić, M.* Ustaški pokret 1929-1941. Pregled njegove povijesti. Buenos Aires, 1986, p. 266.

са „немски и италиански специалитети, които едва ли другаде могат да хванат същите корени“⁴¹. Твърде характерно е изказването на полк. Сертич, цитирано в спомените на професор И. Мещрович: „Ние не сме нито германофили, нито италофили..., още по-малко нацисти или фашисти. Нас нищо друго не ни ръководи освен свободата на Хърватия и за нея сме готови да си жертваме главите. За тази цел и по силата на обстоятелствата се намираме с тези съюзници. За тази цел бихме се съюзили и с врага“⁴².

Усташите съвсем определено говорят за военното си, а не идеологическо обвързване със силите на Оста. Сред причините, които те изброяват за участието си във войната на страната на Германия и Италия, не фигурира идеологическото сходство, а националният интерес: освобождението на хърватския народ, създаването на неговата независима държава и гарантирането на достойно място на тази държава в „нова“ Европа⁴³.

За разлика от фашистите и нацистите, усташите не отделят много внимание и време за разработване на цялостна и стройна идеологическа система (нейната липса се запълва до голяма степен от усташката пропаганда), а залагат повече на „директната акция“ и „делото“. Те заявяват, че тяхното движение не е основано заради някакви „идеологически максими от общ характер“ и „не може да губи време и сили да избистря идеологически въпроси“, а то е едно „практическо и революционно движение за освобождението на хърватския народ от чуждо владичество и за възстановяването на самостоятелната и независима хърватска държава“⁴⁴. Усташите продължават да се изживяват в ролята на „революционери“ и след 1941 г. и това определено им пречи да се превърнат в държавници и да въведат ред и мир в собствената си страна⁴⁵.

Официалното наименование на усташката организация не се променя през 1941-1945 г. и си остава „Усташка хърватска революционна организация“. Усташите не я обявяват за фашистка или нацистка, а я представят като национална революционна организация, която

⁴¹ *Za dom i narod*: X.1937, p.13-14.

⁴² *Meštrović, I. Uspomene na političke ljude i događaje*. Zagreb, 1969, p. 285.

⁴³ *Spomen-knjiga prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske 10.IV.1941 - 10.IV.1942*. Zagreb, 1942, p. 30.

⁴⁴ *Petranović, B., M. Žečević. Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata. Knj.1*, Beograd, 1986, p. 377.

⁴⁵ *Trifkovic, S. The Ustaša Movement and European Politics, 1929-1945. Ph.D. Thesis, University of Southampton, 1990, p. 34, p.368; p. 22.*

се бори с всички възможни средства за свободна и независима хърватска държава⁴⁶. Самите усташки винаги се представят за „националисти“ или „хърватски национал-революционери“. Те квалифицират своето движение като „революционно“, „националноосвободително“, „националистическо“, „общонародно“, „държавнотворно“ и пр.⁴⁷. Нито в усташките програмни документи, нито в усташкия печат до 1945 г. може да се открие директно и обстойно заимстване от нацизма или фашизма.

Дори в донесенията на българските легации в Белград (до 1941 г.) и Загреб (1941-1945 г.) до Министерството на външните работи и изповеданията в София усташите нито веднъж не са наречени „фашисти“. В тях се използват определения като „крайни националисти“, „хърватски националисти-екстремисти“ и други, а за усташкото движение най-често е употребявано определението „усташка революционна организация“⁴⁸. Усташите споделят култа към държавата на фашистките европейски движения, но за тях създаването на национална държава е главна стратегическа задача, докато за фашистите тя е само средство за укрепване на власт. Усташката организация не е обикновена политическа организация, която се бори за завземане на политическата власт, а национално движение, чиято цел е освобождението на хърватския народ и създаването и укрепването на свободна и независима хърватска държава. Затова и в усташкия случай е налице култ към държавата и движението, а не към партията (както е при тоталитарния модел), понеже такава не съществува. Усташите се стремят към създаването на национална държава, а не към „спасението й“ от „червената заплаха“ или от „плутокрацията“.

Хърватските националисти се възползват от наложената от Германия и Италия през 40-те години на миналия век практика на военно, насилствено решаване на проблемите в Европа - за реализирането на своята национална програма, без да се интересуват много от „новия световен ред“ и от социалните идеи, които той носи. Докато фашизмът е дясно политическо движение, целящо извършването на радикални социални и политически промени в обществото, то в случая с усташкото движение става дума преди всичко за национална борба. За разлика от фашизма и нацизма, които се пораждат главно като

⁴⁶ Богдан, И. Д-ръ Анте Павеличъ разреши хърватския въпросъ. София, 1943, р. 10, р. 13; *Sadkovich, J.* Italian Support for Croatian Separatism, 1927-1937. New York, 1987, р. 147.

⁴⁷ ПЧП: №159, 22.VII.1941, л.11; *Bzik, M.* Ustaška borba. Od prvih dana ustaškog rada do poglavnikova odlaska u emigracije. Počeci i bit Ustaškoga pokreta. Zagreb, 1942, р. 34, р. 36, р. 126; *Pavelić, A.* Putem hrvatskog državnog prava. Članci, govori, izjave 1918-1929. Buenos Aires, Madrid, 1977, р. 425, р. 560.

⁴⁸ ЦДА: ф.176, оп.7, а.е.804, л.23; оп.8, а.е.1034, л.20; оп.20, а.е.356, л.3, 81.

реакция на конфликтите, възникнали вътре в национално хомогенните общества, и препоръчват разрешаване на кризите на политическите институции по пътя на насилието и диктатурата, то сърцевината на усташката идеология си остава хърватската национална идея (поради все още нерешения в средата на ХХ век хърватски национален въпрос). Това дава основание усташкото движение да се определи като национално движение, чиято цел е освобождението и обединението на хърватския народ в рамките на свободна и независима хърватска държава. Дори ако само се погледне неговата програма (усташките „Принципи“ от 1933 г.), може да се види, че в нея не се засягат въпросите за бъдещата форма на управление, за политическата система, за общественото и административното устройство на НХД и т. н., а се акцентира върху освобождението на хърватите, защото именно то се смята за база за разрешаване на всички останали въпроси⁴⁹. При това трябва да се има в предвид, че докато фашизмът се характеризира с една интересна симбиоза между национализъм и социализъм⁵⁰, то в усташката пропаганда съвсем определено няма постановки за „нов социализъм“, за изграждане на „социално справедливо общество“ и т.н. Сред усташките членове нито има бивши социалисти, нито се забелязва познаване на социализма като учение. Социализмът не се ползва с популярност в хърватското общество, затова и усташите не се ангажират с неговата пропаганда.

Като цяло хърватските националисти нямат обособена програма за вътрешно развитие на обществото (социалнополитическа програма), а имат само фрагментарна представа за това какво трябва да представлява то. Те изобщо нямат концепция за изграждането и развитието на социалнополитическата система в НХД. Това именно води до много грешки в политиката им през 1941-1945 г. - поради голямата степен на политическа импровизация, която те прилагат, след като завземат властта в Хърватия. Липсата на идеи за политическо управление и извършване на социални реформи постепенно компрометираща усташите в лицето на техните сънародници. Когато идват на власт, в действителност те променят правната система на страната, но стимулът за това е

⁴⁹ *Hefer, S.* Croatian Struggle for Freedom and Statehood. Buenos Aires, 1959, p. 103-105, p.110-111; *Trifković, S.* The First Yugoslavia and Origins of Croatian Separatism. - East European Quarterly, vol. 26, 3, 1992, p. 367.

⁵⁰ *Цветков, П.* Болшеvizъм, национализъм, фашизъм 1917-1939: Общоевропейски и балкански аспекти на проблема. София, 1992, р. 11-13; *Семков, М.* Фашизмът - фашизми: митове и историческа истина. - Демократически преглед, XXVIII, 1996, №4-5, р. 396-397.

национален, а не социален. В политиката им всичко е подчинено на нацията и нейната борба за оцеляване⁵¹.

Антикомунизмът, който е друг основен елемент във фашистката идеология, е твърде слабо развит при усташите. По принцип фашизмът е насочен срещу левите сили в обществото, но поради тяхната слабост в Хърватия в междувоенния период, в страната няма плодородна почва за антикомунизъм, а след 1941 г. борбата против партизаните е не толкова по идеологически, колкото по национални причини, тъй като голяма част от тях в НХД са от сръбски произход⁵².

Тъй като антисемитизмът е идеологическо построение на нацистите и не произтича от историческото развитие на хърватите, то той не играе съществена роля в идеологията и политиката на усташкия режим. Усташите насочват своята дейност главно към обосновката и решаването на сръбския и мюсюлманския въпрос в страната и заимстват антисемитизма и расизма не толкова от традиционния хърватски национализъм, колкото от идеологията на националсоциализма. На еврейския и циганския проблем те са принудени да обърнат внимание главно под външно влияние и натиск⁵³. Усташите изобщо не планират реструктуриране на икономиката, не я поставят под контрол и не я милитаризират във военния период. Те национализират само сръбската и еврейската собственост, без да посягат на хърватската. Макар и да проповядват корпоративизма по италиански образец, те не превръщат НХД в корпоративна държава.

⁵¹ *Djilas, A. The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919-1953. Harvard University Press, 1991.*

⁵² *Jelić-Butić, F. Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945. Zagreb, 1977, p. 203; Matković, H. Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Zagreb, 1994, p. 123.*

⁵³ Въпросът дали антисемитизмът на усташите има местни корени или е привнесено отвън явление е широко дискутиран в историческите среди. Тезата, че немците имат пряка роля за „решаването на еврейския въпрос“ в НХД се споделя от повечето съвременни хърватски историци /Н. Ленгал-Кризман, Й. Йареб и др./ (*Antisemitizam, holokaust, antifašizam. Židovska općina Zagreb. Zagreb, 1996, p. 95*); (*Jareb, J. Pola stoljeća hrvatske politike 1895-1945. Povodom Mačekove autobiografije. Zagreb, 1995, p. 91-92*). Някои от тях обаче стигат до крайни мнения в стремежа да прехвърлят отговорността за антиеврейските погроми изцяло върху немците. Така излиза, че хърватските управници не са отговорни за антиеврейските експесии от военния период (*Rojnica, I. Susreti i doživljaji. Razdoblje od 1938 do 1975 u mojim sjećanjima. Vol.1 (1938-1945). Zagreb, 1994, p. 170-171*); (*Jelić-Butić, F. Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945. Zagreb, 1977, p. 178-179*).

Социалната база на фашистките движения и на усташката организация е също твърде различна. По принцип фашизмът е движение на средната градска класа - разорена, разочарована след Първата световна война и най-силно засегната от следвоенната криза. Тази прослойка образува гръбнака на фашистките движения, които активно са подпомагани от едрата буржоазия, както и от военната върхушка.

В Хърватия социалната картина е по-различна. Усташкото движение няма за социална база средната класа (каквато в Хърватия фактически не съществува), а разчита на влиянието си сред нисшите социални слоеве на обществото (главно селячеството)⁵⁴, т.е. то е движение предимно на част от бедните селски и градски слоеве⁵⁵. Във връзка с това редица изследователи на усташкото движение констатират твърде ниското морално и образователно равнище на крайните хърватски националисти. Усташите рекрутират най-много свои поддръжници от планинските, бедни селски райони на Босна и Херцеговина, Лика, Кордун и Далмация. В тези етнически смесени региони хърватите винаги са били изложени на атаките на сръбските националисти, което обяснява факта, че в тях се е натрупала непреодолима омраза към цялата сръбска нация. С този социален състав повечето автори обясняват крайния екстремизъм на усташите и използването на терора като основен метод на действие на усташката организация⁵⁶. Единствено ръководството ѝ произхожда от онези социални прослойки, които в Хърватия заместват средната класа - интелегенция, служещи и дребни търговци. В Източна Европа интелегенцията е онази социална сила, която оглавява всички радикални и революционни движения. Хърватия не прави изключение в това отношение. Сред усташкия елит могат да се открият много интелектуалци, студенти, офицери, хора със свободни професии, католически духовници и др. (някои от тях произхождат от добре известни фамилии, като Кватерник, Лоркович и

⁵⁴ Това е типично явление за аграрните държави на Балканите. Социалната база на „Желязната гвардия“ е твърде сходна.

⁵⁵ Точна статистическа информация по този въпрос няма, но в монографията си „Анте Павелич и усташите“ Богдан Кризман се опитва да установи социалния състав на усташите-емигранти през 30-те години и достига до извода, че над 70% от тях са от селски произход, докато само 5% са от средната класа (интелектуалци, офицери, търговци и др.). Според този автор може да се предположи, че и социалният състав на усташката организация вътре в страната е подобен. Съществено той не се променя и след 1941 г. (Krizman, B. *Ante Pavelić i ustaše*. Zagreb, 1986, p. 564-573.)

⁵⁶ *Trifković, S.* The First Yugoslavia and Origins of Croatian Separatism. - *East European Quarterly*, vol. 26, 3, 1992, p. 364; *Djilas, A.* The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919-1953. Harvard University Press, 1991.

т.н.). Това придава на движението специфичен характер, различен от този на фашистките движения⁵⁷. И докато фашизмът е широко социално движение, което има масова подкрепа в някои европейски страни, усташеството, макар и да се представя за „масово“ и „всенародно движение“, увлича след себе си само част от бедните селски маси и една малка градска прослойка. В периода до 1941 г. усташите са изцяло лишени от народна подкрепа, после в началните месеци на съществуването на НХД временно я получават, но твърде скоро отблъскват от себе си своите симпатизанти поради провежданата терористична политика⁵⁸.

Освен че в Хърватия липсва масова социална база, отсъства и силна партийна структура, което е базисна характеристика на фашизма. Усташкото движение не е масова партия, нито единно и силно политическо движение. То не се развива в партийно-политическа организация дори когато е на власт, да не говорим за емигрантския период, когато съществуват отделни малки усташки групировки, без добре изградена организационна структура⁵⁹. Движението не успява да се консолидира⁶⁰.

При това, за разлика от първите години на управлението на режимите на Хитлер и Мусолини, когато идват на власт, усташите не търсят подкрепата на старите традиционни политически сили. Те изцяло разчитат на външна помощ. Така усташкото движение няма за основа онази симбиоза между фашизма и традиционните десни формации в общата борба против комунизма, която другаде възниква в Европа. Фашизмът на власт в Европа се

---

⁵⁷ *Laquer, W.* Fascism. A Reader's Guide. Analyses, Interpretation, Bibliography. Berkeley, Los Angeles, University of California Press, 1978, p. 247; *Sadkovich, J.* Italian Support for Croatian Separatism, 1927-1937. New York, 1987, p. 147.

⁵⁸ В най-добрия случай усташкото движение има подкрепата на около 10 процента от хърватското общество (*Seton-Watson, H.* Fascism, Right and Left. - *Journal of Contemporary History*, 1, 1966, p. 183, p. 191-192; *Avakumović, I.* The Yugoslav Fascist Movements - In: Sugar, Peter. Native Fascism in the Successor States 1918-1945. Santa Barbara, 1971, p. 140-141).

⁵⁹ Наистина в Хърватия се прави опит за създаване на политическа партия по нацистки образец преди войната (Хърватска националсоциалистическа партия на труда), но тъй като тя не се ползва с популярност, през юли 1941 г. Павелич я разпуска (по-точно влива нейния членски състав в усташкото движение) (*Jelić-Butić, F.* Ustaški pokret i hrvatsko nacionalno pitanje. - *Jugoslavenski istorijski časopis*, 4, 1969, p. 189; *Begić, M.* Ustaški pokret 1929-1941. Pregled njegove povijesti. Buenos Aires, 1986, p. 266).

⁶⁰ Никога не е установен точно броя на членовете на усташката организация, тъй като няма документация. В „движението“ не са се правили никакви вътрешни избори, управлявано е твърде авторитарно, като е имало стройна военизирана йерархия (*Payne, S.* Nezavisna Država Hrvatska u usporednoj perspektivi. - In: *Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945. Zbornik radova* (ur. Sabrina Ramet). Zagreb, 2009, p. 22-23).

ползва с подкрепата на военната върхушка, което като политическо явление отсъства в НХД (дори сред хърватските военни се наблюдава силна опозиция на режима)⁶¹. Сам дълбоко религиозен, Анте Павелич разчита на официалната подкрепа на Католическата църква, което също отдалечава усташкото движение от фашизма, който като цяло е антиклерикален и атеистичен. За разлика от деснорадикалните или авторитарните режими /на Франко, Салазар, Тисо, Павелич и др./, които показват уважение към църквата, съобразяване с нея, търсят съдействие и подкрепа, фашистите и нацистите я игнорират, дори преследват.

Подобно на испанския франкизъм, усташеството интегрира в себе си „католическия дух“, отсъстващ напълно при нацизма или поставен на договорна основа при италианския фашизъм. Католицизмът често се използва с популистки цели от усташите поради силно религиозния характер на хърватското население. Националистите съзнателно градят мита за нацията, те искат да изградят колективно чувство у сънародниците си, а религията помага много в тази насока. Затова и усташите приемат католицизма като характеристика на хърватската нация, по която тя се отличава от сръбската⁶². Те постоянно слагат знак на равенство в усташката идеология между католицизъм и „хърватизъм“. Режимът обаче е светски, а не религиозен⁶³.

Насилието и терорът са сред онези елементи от усташката идеология, които в историографията най-често са характеризирани като „фашистки“. Всъщност хърватските националисти приемат тезата за необходимостта от насилие, оправдавайки го с висшите национални интереси. На тях не им се налага да се обръщат към фашизма или нацизма, за да заимстват идеята за въоръжената борба, насилието и терора, тъй като Балканите изобилстват от движения и режими, които я пропагандират или я превръщат в основна линия на политическо поведение.

⁶¹ *Trifković, S.* The First Yugoslavia and Origins of Croatian Separatism. - East European Quarterly, vol. 26, 3, 1992, p. 367.

⁶² *Turda, M. and P. Weindling* (ed.) Blood and Homeland: Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeastern Europe, 1900-1940. Budapest, CEU Press, 2006, p. 83-122.

⁶³ *Feldman, M.* Zaključak: genocid između političke religije i religijske politike. – In: Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945. Zbornik radova (ur. Sabrina Ramet). Zagreb, 2009, p. 224-225; *Goldstein, I.* Ante Pavelić, Charisma and National Mission in Wartime Croatia. - In: Costa Pinto, Antonio, Roger Eatwell and Stein Ugelvik Larsen (ed.). Charisma and Fascism in Interwar Europe. Totalitarian Movements and Political Religions, vol.7, 2, 225-234.

Усташите прибегват до насилието, след като опитът им да използват парламентарни средства за борба срещу белградския режим през 20-те години завършва с пълен крах. Тогава те за първи път разработват тезата за въоръжената борба. На Павелич принадлежи мисълта, че свободата не се постига „с песни“, а „с кръв и смъртоносни оръжия“⁶⁴. Така усташите развиват идеята, че хърватите имат правото да отговорят на насилието с насилие и да го използват в името на една справедлива кауза, каквато е извоюването на своята независимост. Само по пътя на бунта и въстанието, според тях, е възможно да се ликвидира старата държавна общност и на нейно място да се изгради самостоятелна хърватска държава⁶⁵.

Не може обаче да се отрече, че хърватските националисти са повлияни от силовия характер на фашизма и националсоциализма. В своите методи и прийоми на борба, и най-вече на управление (терор, геноцид, депортации, концлагери и т.н.), те подражават на своите покровители в Берлин и Рим и именно в сферата на политическата практика заимстват най-много от техните доктрини. Усташкият терор срещу различните национални групи в НХД наподобява фашисткия и нацисткия геноцид, извършван в почти цяла Европа по време на Втората световна война⁶⁶. Но дори и той е използван с оглед на решаване на националните задачи, и най-вече - за етническото прочистване на хърватските земи от сръбския етнически елемент с цел предотвратяване на опасността от сепаратизъм и отцепване на смесените в етническо отношение региони на страната. Самата идея за „етническото прочистване“ обаче не е фашистки феномен и не е чужда на Европа през ХХ в. Прилагането на широкомащабен терор също не е характеристика и елемент само на фашизма и не може да служи като доказателство за фашисткия или нацисткия характер на усташката организация. Не са малко примерите на терористични организации или

---

⁶⁴ Hrvatska smotra: br.7-8, 1942, 397-400; Budak, M. Hrvatski narod u borbi za samostalnu i nezavisnu Hrvatsku državu. USA, 1934, p. 110, p. 183, p. 187-188.

⁶⁵ Богдан, И. Д-ръ Анте Павеличъ разреши хърватския въпросъ. София, 1943, p. 33, p. 52; Lorković, M. Narod i zemlja Hrvata. Zagreb, 1939, p. 6-7; Bzik, M. Ustaška borba. Od prvih dana ustaškog rada do poglavnikova odlaska u emigracije. Poćeci i bit Ustaškoga pokreta. Zagreb, 1942, p. 39-40, p. 72-73.

⁶⁶ Djilas, A. The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919-1953. Harvard University Press, 1991, p. 115.

движения в света, които нямат нищо общо с фашизма или нацизма в идеологически план, въпреки че извършват безпрецедентни ексцесии и кръвопролития.

Военният съюз между НХД и силите на Оста през 1941-1945 г. също не е доказателство за идеологическата близост на усташите с фашистите и нацистите, въпреки че в историографията се възприема като такова десетилетия наред. Това че усташите търсят покровителството на Германия и Италия съвсем не означава, че одобряват или копират техните идеологически системи, а по-скоро е продиктувано от хърватските национални интереси.

Всички тези аргументи дават основание да се заключи, че усташкото движение не може да се квалифицира като част от европейския фашизъм от 30-40-те години на ХХ век. Онова, което усташите заимстват от фашизма, е не толкова идеологията, колкото методите на борба и управление. Както вече бе подчертано, корените на усташката идеология се откриват в чистия хърватски национализъм от ХІХ в., а доколкото има фашистки елементи, то те са привнесени отвън (това е характерно за Балканите като цяло)⁶⁷. При това усташката идеология не може да се разглежда като застинала идеологическа система. В процеса на изграждането ѝ в периода 1929-1945 г. се наблюдава значителна еволюция. В действителност в НХД се открива значително по-голямо сходство между усташката идеология и фашизма и националсоциализма, което се дължи на пълната зависимост, в която изпада страната от Германия и Италия през военния период.

---

⁶⁷ Най-голямо сходство в Югоизточна Европа усташкото движение има с „Желязната гвардия“ в Румъния. В основата на програмите и на двете организации заляга крайният национализъм (*Jelavich, B. History of the Balkans. Vol.2, Cambridge University Press, 1983, p. 225-227*); (*Seton-Watson, H. Eastern Europe Between the Wars, 1918-1941. Hamden, Connecticut, 1962, p. 257*); (*Djilas, A. The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919-1953. Harvard University Press, 1991, p. 114*).

Irina Ognyanova

(Summary)

The roots of the Ustasha ideology can be found in the traditional pure Croatian nationalism (so-called “pravashestvo”) of the 19th century. But it contained some new elements, which made it eclectic. At the same time, the Ustashes borrowed from the traditional Croatian nationalism, National-Socialism, and fascism. Some of their ideas were really fascist and national-socialistic but that was because these were popular, modern ideologies in the 1930s in Europe and the Croatian nationalists in that period were exiles in Italy, Germany, Hungary and Austria. But at the same time the Ustasha ideology had a specific character which made it unique: anti-Yugoslavism, anti-Serbism, Catholicism, conservative traditionalism, etc.

Despite its significant movement towards Nazism and fascism in 1941-1945 the Ustasha organization preserved its character of an extreme nationalistic movement, the main aim of which was to solve completely the Croatian national issue. After April 10, 1941 the Ustasha ideology did not lose its nationalistic character. The spirit of the pure Croatian nationalism of 19th century prevailed in it although in the 1930s and 1940-s the Ustashes made efforts to “modernize” it, bringing in it some ideas from the right totalitarianism which was popular and widely spread in Europe at that time. In fact, what the Ustashes mainly borrowed from fascism and National Socialism was not so much ideology but methods and means of struggle and rule (mainly – state terror).

The main idea in the Ustasha ideology in the interwar and war period was the idea of the creation and preservation of an independent Croatian state. Another one was its ethnic purification and homogenization. The last idea appeared because of the multi-national and multi-religious character of the Croatian territories. Except Croats-Catholics, there lived also ethnic Serbs-Orthodox and Moslems. In the Independent State of Croatia (ISC), the new regime adopted a strategy of a nationalistic purification toward “the enemies” of the Croatian people – the Serbs, Jews and Gypsies.

The Ustashes considered Serbs the biggest enemy of the Croatian people. Their regime in 1941-1945 represented the extreme anti-Serbian tendency in the Croatian political life, the main purpose of which was to make the very idea of Serbo-Croatian co-existence unthinkable forever.

The Croatian nationalists were convinced that if there were no Serbs on the Croatian territory, they would have no justification for their Greater Serbian claims on the basis of the Serbian minority in the ISC. The Ustashas began a real internal war against them and accepted a program for their killing, expatriation and conversion to Catholicism.

There were some influences of Nazism on the Ustasha national program, like anti-Semitism and the struggle against Gypsies, but they never became a central element in the Ustasha ideology. But under Nazi pressure the Jewish extermination in the ISC was parallel to the mass slaughters of the Serbian population.

The Moslems were treated in Croatia with far greater consideration than were the Orthodox Christians. The Ustashas had to assure themselves of as much cooperation as possible, especially in Bosnia and Herzegovina. The Croats could insist on their right on these territories just by recognizing the Moslems as Croats. Hence the Ustasha's theory that the Moslems were the "purest Croats".

The tragedy of the Croatian Nationalists was that they made a lot of compromises with the Croatian national ideal. They had to cede large parts of their territory and population (Dalmatia and nearly all the Croatian islands, Backa, Baranja, Prekomurje and Medjumurje). The Ustashas wanted to create an independent and strong state, but their ISC was one puppet state, just a satellite to Nazi Germany. The Ustasha power was entirely supported by the German military forces. This led to the collapse of the Ustasha regime at the end of war simultaneously with the German capitulation. Croats lost their brief state independence and were compelled to enter the new Communist Yugoslavia as a federated republic.